

УДК 808.5.(075.8)

М. Г. Тофтул,

кандидат філософських наук, доцент

(Житомирський національний агроєкологічний університет)

ПРО РИТОРИКУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

У статті зазначають конструктивної критики визначення риторики як красномовства, мовленнєвої комунікації або ораторського мистецтва, мистецтва володіти словом, мистецтва переконувати словом, мистецтва гарно говорити, мистецтва прикрашати мовлення як одного із видів соціально-політичної професійної діяльності. Запропоновано визначення риторики, яке, на думку автора, є досконалішим, ніж існуючі. Обґрунтовано хибність або неточність деяких тверджень про значення риторики.

В умовах демократизації нашого суспільства, гарантії державою права кожного громадянина на захист своїх поглядів, значення риторики в системі освіти зростає. Відгукуючись на соціальне замовлення, вчені України опублікували чимало навчальних посібників і підручників із цієї дисципліни, більшість з яких є змістовними і відповідають навчальній програмі з риторики. Проте в деяких із них мають місце і явні помилки, зокрема у визначенні риторики та з'ясуванні її значення.

Метою статті є спростування неточних і явно хибних визначень риторики і з'ясування її значення.

Однією із причин названих помилок є традиційні неточні чи й хибні визначення риторики як науки або хибна їх інтерпретація: "Серед розмаїття визначень риторики можна виділити дві головні традиції, що мають дуже давню історію. Перша традиція найбільш яскраво репрезентована у творчості давньогрецького філософа Арістотеля (384–322 до н. е.). У її межах риторика визначається як *"мистецтво переконання"*... Друга традиція найбільш яскраво репрезентована у творчості давньоримського ритора Квінтіліана (прибл. 35 – 96 н. е.). У її межах риторика визначається як *"мистецтво говорити витончено"* [1: 9]. Сучасні автори навчальної літератури з риторики теж припускаються подібних помилок: "Риторика – це мистецтво красномовства, мистецтво грамотно, змістовно і захоплююче будувати свою промову, переконливо донести свої думки до аудиторії" [2: 7]; "Риторика – мистецтво прозової мови, тоді як поетика – мистецтво поетичної мови ... " [3: 9]; "Риторика – це гарна або прикрашена мова, тоді як звичайна практична мова спеціальних прикрас не має" [4: 9]; "Класичну риторичку та ораторське мистецтво можна розуміти як синоніми" [2: 9]; "Сучасні фахівці відзначають два значення поняття "риторика": вид суспільно-політичної і професійної діяльності, метою якої є цілеспрямований вплив на масову аудиторію засобами живого слова; майстерне володіння словом у процесі публічного виступу" [5: 3]; "Риторика – це мистецтво красномовства, особливий вид творчої діяльності" [2: 7]. Автори праць з риторики, як правило, лише називають існуючі визначення риторики, не піддаючи їх критичному аналізу.

Піддаючи критиці перелічені визначення риторики, необхідно чітко розмежувати поняття "риторика", "красномовство", "мистецтво".

Основною причиною ототожнення риторики з красномовством є те, що ці автори послуговуються буденною свідомістю, яка, як правило, не роздвоює світ на об'єктивний (матеріальний) і суб'єктивний (ідеальний), на об'єкт пізнання і його образ, представлений у свідомості людини, зокрема красномовство і теорію красномовства, тобто риторичку, науку про красномовство. Перед людиною "світ виступає як пізнаний світ". Іншого світу вона просто не знає. Тому буденна свідомість ігнорує відмінність між предметом пізнання і його ідеальним образом, зокрема відмінність між риторикою і предметом її дослідження. Правда, в цьому потрібно вбачати не тільки недолік буденної свідомості, а й певні переваги над філософським світорозумінням як надмірно громіздким, перевантаженим тим, що в повсякденному житті часто лише заважає оперативню діяти в конкретних життєвих ситуаціях. Наслідком такої специфіки буденної свідомості є, зокрема, часте ототожнення науки з її предметом. Так, етику іноді ототожнюють з предметом її дослідження – мораллю, риторичку – з красномовством тощо. Дає про себе знати і те, що риторика є результатом осмислення історичної практики красномовства, узагальненням його успіхів. Деякі автори відверто ототожнюють риторичку з предметом її дослідження – красномовством: "У сучасній науковій та навчальній літературі можна зустріти вживання риторички як синоніму до ораторського мистецтва. Наприклад, Л. А. Введенська та Л. Г. Павлова ототожнюють ораторське мистецтво (лат. oratoria), риторичку (грец. rhetorike) та російське *красноречие*..." [2: 7]; "Класичну риторичку та ораторське мистецтво можна розуміти як синоніми" [2: 9]. Згідно з логікою цього міркування, біологія є синонімом стосовно живої природи (не слово "біологія" стосовно імені "жива природа", а реальна біологія стосовно реальної живої природи. До того ж, біологія і жива природа ототожнюються, тобто наука про живу природу, біологія вважається тим же самим, що й жива природа. Нерозуміння поняття риторички виявляється і в тому, що деякі автори вважають сумісними поняття риторички і ораторського мистецтва: "Поняття "риторика" ширше за поняття "ораторське мистецтво" і не зводиться до нього [2: 4]; "Сучасна наука схильна до розділення понять "ораторське мистецтво" і "риторика", трактуючи останню в більш широкому сенсі" [2: 7]. Навіть пересічному студенту, який вивчив курс логіки, зрозуміло, що ці поняття ("риторика" і "ораторське мистецтво") є несумісними, оскільки риторика не є ораторським мистецтвом і навпаки.¹

¹ Синонімами можуть бути лише слова, а не предмети і явища об'єктивної дійсності.

Риторика – наука (не красномовство, не ораторське мистецтво, не переконуюча комунікація, бо останні є предметом дослідження риторики; не мистецтво, бо останнє, на відміну від науки, моделює дійсність за допомогою художніх образів). Риторика, як і будь-яка наука, становить собою систему понять, абстракцій; ґрунтується на відповідних фундаментальних теоретичних засадах – принципах; прагне забезпечити достовірність своїх положень; адресується, передусім, теоретичному рівню свідомості людини. І, звичайно ж, вона є не видом соціально-політичної професійної діяльності, а наукою. Наслідком негативного впливу буденної свідомості є й помилки, що виявляються в ототожненні мови зі свідомістю, термінів – з відповідними поняттями: "Наша свідомість, можливо й не зводиться до слів, але донести до людей свої думки, емоції та побажання ми можемо тільки у формі слова" [6: 3]. У цьому судженні помилковим є не лише ототожнення свідомості зі словами, а й фактичне заперечення здатності мови мистецтва "донести до людей свої думки, емоції та побажання...".

Прагнучи з'ясувати гносеологічні корені хибного ототожнення риторики з мистецтвом і будучи толерантно налаштованими стосовно наших опонентів, варто назвати такі обставини: визначенню "риторика – це мистецтво..." не варто надавати буквального значення, оскільки воно має метафоричний характер; справжній ритор є митцем у певному розумінні хоча б тому, що здатний ефективно апелювати не лише до мислення людей, а й до їх уяви та почуттів, безпосередньо впливати на їх волю, характер поведінки, діяльність, а зрідка й на їх світогляд загалом і навіть на спосіб життя; здатність ритора, як і митця, має значною мірою вроджений характер; риторика рекомендує не лише чисто раціональні засоби, стандартні схеми виголошення промов тощо, а й нестандартні, зокрема розкриває можливості образного слова, мистецтва актора, який одночасно виступає і в ролі автора монологу (чи діалогу), і в ролі режисера, що має "нав'язати" свою схему спектаклю у формі діалогу (реального чи уявного, "мовчазного" з боку опонентів) між промовцем та відповідною аудиторією; визнає важливу роль інтуїції у процесі спілкування та необхідність імпровізації; учить, як уміло, удатно, дотепно, витончено, мистецьки переконувати. Проте всі перераховані обставини не є достатньою підставою для того, щоб вважати риторику, тобто науку про красномовство, мистецтвом.

Загалом погоджуючись із визначенням риторики як теорії красномовства, науки про красномовство, варто внести до нього деякі уточнення. По-перше, в центрі уваги риторики є проблеми не стільки знання мови, скільки здатності до ефективного мовлення, до живого слова; по-друге, мова і мовлення є лише зовнішньою оболонкою, "безпосередньою дійсністю" думок, уявлень, почуттів людини (до того ж природною мовою часто неможливо передати її емоції, почуття). Саме це стало причиною виникнення такої штучної мови, як мистецтво. Російський термін "искусство", на нашу думку, означає не лише "искусно", але й "искусственно" передавати те, що не можна передати звичайною, природною, натуральною (звідси "натуралізм" у мистецтві) мовою; до речі, Іван Франко називав твір мистецтва "штукою". Не виключена можливість спорідненості цього терміна зі словом "штучний"); по-третє, під мовою варто розуміти не тільки вербальні, а й невербальні засоби передачі думок, уявлень і почуттів, насамперед, мови різних видів і жанрів мистецтва, мову міміки, жестів тощо. Принагідно зауважимо, що в сучасному академічному красномовстві засоби красномовства природної мови не завжди можуть бути ефективними, оскільки ця мова нерідко невизначено, неоднозначно виражає думки, і вчені змушені звертатися до штучної мови (це стосується математики, фізики, сучасної логіки тощо).

"У деяких фахівців викликає сумнів навіть те, чи можна риторику взагалі вважати наукою" [1: 9]. І для цього є деякі аргументи, насамперед, на користь твердження, ніби риторика не належить до *самостійних наук*, оскільки вона не має *свого власного предмета* дослідження, бо те, що вона вивчає (точніше – його складові), перебуває в компетенції інших наук – мовознавства, філософії, соціології, логіки, еристики, психології, педагогіки, естетики, теорії мистецтва, етики, семіотики, лінгвістики текстів, психолінгвістики, теорії комунікації, стилістики тощо. З'ясовуючи об'єктивні підстави визнання риторики самостійною наукою, варто зазначити, що виправдане на перший погляд прагнення визначити онтологічний статус предмета риторики, зокрема окреслити його просторові, часові або якісь інші межі буття (як це робить більшість наук, скажімо, предметом дослідження біології є жива природа), ведуть до фрагментарного, еkleктичного розуміння цього "предмета", структурні елементи якого "розкидані", "розпорошені" в найрізноманітніших сферах духовного життя людини і суспільства, а тому часто досліджуються іншими науками. Перебуваючи у сфері компетенції різноманітних наук, предмет риторики не може бути єдиним, цілісним, онтологічно окресленим подібно до предметів більшості інших наук. Саме тому деякі фахівці сумніваються в приналежності риторики до самостійних наук. Вихід тут один: відверто визнати, що предмет риторики має не онтологічний, а функціональний статус. Він є справді єдиним, цілісним, однозначно окресленим і чітко визначеним лише тому, що ця наука виконує одну функцію, служить одній справі – озброює людину засобами ефективно спілкуватися, самовиражатися, переконувати інших людей за допомогою усного й писемного слова. А в пошуках засобів виконання цієї функції вона може (і повинна) звертатися до будь-яких інших наук, їх найновіших досягнень, не претендуючи на те, що пропонувані нею засоби переконання є її власним надбанням. Тому предмет риторики має синтетичний характер. Правда, функції риторики не можна однозначно звести до переконання хоча б тому, що іноді виникає потреба лише привернути увагу людей до певних явищ, подій, проблем, об'єктивно передати інформацію своєму співрозмовнику, не нав'язуючи йому своїх думок, поглядів, переконань (у Союзі така об'єктивність нерідко розцінювалась як "об'єктивістська" позиція автора, що ігнорує принцип партійності, а в кінцевому підсумку – як буржуазна, реакційна). Метою промови чи бесіди може бути і досягнення

консенсусу. До того ж сучасна риторика (чи принаймні риторика майбутнього) має навчити людину максимально "відкривати двері своєї душі" перед найближчою тобі людиною, що, мабуть, не можна звести до переконування. Хоча однозначної відповіді і тут немає. Адже навіть у розмові-діалозі із самим собою людина нерідко прагне переконати своє сумління у правильності, моральності, людяності своїх вчинків, а сумління часто переконує її в протилежному.

Варто зазначити, що знання риторики самої по собі ще не робить людину ритором, оскільки останній повинен не тільки знати і вміти *як* говорити, але й *що* говорити. А для цього необхідні професійні знання, а іноді й відповідні вміння та навички, обізнаність у різних галузях сучасної науки, високий рівень загальної інтелектуальної культури, ерудиції, зокрема знання філософії, мистецтва, насамперед, художньої літератури. Риторів, які, не маючи таких даних, вдаються лише до своїх мовленнєвих здатностей, ігноруючи інші вимоги, називають балакунами, базіками, демагогами (згадаймо знайомий вислів: "Це всього лиш риторика"). Тільки будучи адекватним й ефективним засобом вираження змістовних думок, оригінальних уявлень і щирих почуттів ратора, мова стає могутньою силою впливу на свідомість інших людей. Відсутність професійних знань не можна компенсувати знанням ні риторики, ні логіки, ні еристики, ні жодної іншої науки. Примітивним є розуміння риторики як науки, котра навчає говорити на будь-яку тему чи красивого мовлення, яким милуються слухачі. Усе сказане жодним чином не применшує значення досягнення секретів красномовства, рекомендацій риторики, тобто науки про красномовство.

Значимо, що незнання мови народу, перед представниками якого ми виступаємо, а тим більше її ігнорування робить нас нездатними ефективно спілкуватися з аудиторією. Справа в тому, що в кожній національній мові є приховані коди², доступні лише людині, яка з дитинства інтуїтивно, "з молоком матері" перейняла їх від своїх батьків. Будучи позбавленим секретів цих кодів, оратор навіть за умови, що він етнічно є українцем, не зможе "достукатися" до сердець своїх співвітчизників. Про це свідчить хоча б відома думка про те, що переклад поетичного твору на іншу мову не зберігає власне поезію. Жартуючи, кажуть: "Переклад поетичного твору є всього лиш "переводом" (перевести – це зіпсувати). Так, той, хто читав поезії Дж.-Н.-Г. Байрона на українській чи російській мові (чи О. Пушкіна – на українській, або Л. Костенко – на іншомовній), повинен відмовитися від ілюзії, ніби він відчув і пережив чарівність поезії цього видатного поета.

Варто розрізнати риторику як науку і риторику як навчальну дисципліну гуманітарного циклу, структура якої залежить і від профілю вузу та факультету, на якому вона читається, і навіть від того, читалися перед цим курси мовознавства, логіки, еристики, психології тощо.

Всупереч традиційному визнанню "наукою наук" філософії, від якої пізніше відокремились (рос. "отпочковались") так звані конкретні науки, деякі вчені вважають (і не зовсім безпідставно), ніби такою "наукою наук" була саме риторика, від якої пізніше відгалузились мовознавство, логіка, еристика тощо. Вагомим аргументом на користь такої думки служить хоча б історія риторики Давньої Індії, насамперед, школи ньяя.

Питання про значення риторики має два аспекти: по-перше, значення риторики як *науки*, що виявляється у впливі рівня її розвитку на розвиток інших наук, а опосередковано – і на різні сфери життя суспільства (політику, економіку, соціальну сферу), а по-друге, значення знання риторики для окремої людини (а опосередковано – і для суспільства загалом). Дослідження першого аспекту цієї проблеми має суто історичний і академічний характер, а тому часто ігнорується. Другий же аспект проблеми – значення знання риторики – не може бути байдужим для жодної людини, яка, маючи почуття власної гідності, прагне ефективно спілкуватися, самовиражатися, переконувати своїх співрозмовників, захищати свої погляди, спростовувати хибні думки й неправильні міркування своїх опонентів. Історія знає таких риторів, під впливом яких деякі слухачі змінювали свій світогляд і навіть спосіб життя. Правда, існує думка, ніби риторика несе в собі загрозу для людини, яка може самовиражатися лише завдяки вільному, творчому, насамперед, імпровізованому слову, а риторика дає загальні, а не індивідуальні поради у вигляді норм, правил, схем, трафаретів. Так, французький поет-символіст Поль Верлен (1844–1896) пропонував "зламати шию красномовству" (він, очевидно, мав на увазі риторику, а не красномовство). Проте риторика не прагне робити людей поетами. У неї інші завдання, адже поетами народжуються. До речі, і деякі сучасні фахівці з риторики вважають риторику суто індивідуальною, особистісною наукою: "Риторика, можливо, як ніяка інша наука, є суто індивідуальною, особистісною" [4: 7]. Проте якби вона була індивідуальною, то не була б наукою, системою загальних положень (узагальнень), і кожен підручник з риторики адресувався б одній-єдиній людині. Вивчаючи загальний для всіх курс риторики, кожен із нас водночас разом з тим враховує (повинен враховувати) специфіку своїх комунікаційних здатностей і недоліків. У висловленні "Риторика є суто особистісною наукою" знову-таки риторику ототожнюють з красномовством людини як особистості, яка в ідеалі справді повинна бути неповторною.²

З'ясовуючи значення *знання риторики* для людини як цілісної свободної особистості, суверенної одиниці людського буття, варто зазначити, що твердження деяких учених, ніби риторика служить істині, красі, добру і справедливості (Риторика "вчить служити добру, правді, щастю людей засобом ораторського мистецтва" [7: 3] є

² Правда, знання цих кодів ще не робить людину красномовною хоча б тому, що їй необхідно розуміти і коди, вироблені людством впродовж тисячоліть. До того ж, рідну мову необхідно вивчати все життя: "Якщо чужу мову можна вивчити за пару років, то рідну необхідно вивчати все життя".

явно ілюзорним. Як автомат Калашникова (і будь-яка зброя) служить як силам добра, так і силам зла, силам і прогресу, і регресу, так і риторика служить усім світлим і темним силам (пропаганді Гебельса, радянсько-«кадебістській» пропаганді тощо). Історія знає випадки, коли «красномовці» отримували владу над значними соціальними групами людей чи переважною більшістю нації. Наслідки такої системи красномовного навіювання, як правило, були трагічними. До того ж деякі автори праць з риторики відверто заперечували, що головною ціллю риторики є досягнення істини. Так, на думку автора першого трактату з риторики Каракса, учня Емпедокла (прибл. 490 – прибл. 430 до н. е.), головною ціллю оратора є не розкриття істини, а чіткість і переконливість, що досягаються з допомогою ймовірнісних аргументів. При цьому він рекомендував вдаватися до будь-яких софізмів. А його послідовник Горгій Леонтійський (прибл. 483 – 375 до н. е.) писав, що ймовірне важливіше істинного. Представники ж «чорної риторики» оголосили своїм принципом твердження «риторика служить тому «доброму», в чийх руках вона знаходиться.

У кожної людини є більш чи менш досконалі стихійно сформовані навички спілкування. Історія знає видатних красномовців, які прославили себе задвоє до виникнення науки про красномовство, риторики. Проте жити на світі лише одне життя, до того ж надто коротке, і послуговуватися примітивними засобами спілкування, зокрема самотужки готуватися до публічних промов, ігноруючи здобутки науки про красномовство, створені впродовж двох з половиною тисяч років, щонайменше невинувато, нераціонально хоча б з огляду на те, що кожен із нас час від часу зазнає труднощів при спробі поділитися з іншими людьми своїми думками і почуттями. До того ж від майстерності спілкування часто залежить місце і роль людини в суспільстві (а іноді й сімейне щастя), а недорікуватість (рос. «косноязычие») вважається однією з істотних вад людини.

Необхідною умовою осмислення проблеми значення риторики є з'ясування місця і ролі красномовства в житті людини, що, в свою чергу, передбачає знання значення її спілкування. Щоб детальніше конкретизувати предмет риторики та її значення, варто осмислити сутність красномовства, його види та жанри.

Аналіз існуючих визначень риторики свідчить про необхідність чіткого й однозначного наукового визначення цього поняття, яке можна було б пропонувати всім, хто вивчає цю науку.

СПИСОК ВИКОРАСТИНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Колотілова Н. А. Риторика / Н. А. Колотілова. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 230 с.
2. Вандишев В. М. Риторика / В. М. Вандишев. – К. : Кондор, 2003. – 262 с.
3. Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
4. Чибісова Н. Г. Риторика / Н. Г. Чибісова, О. І. Тарасова. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 227 с.
5. Когут О. І. Основи ораторського мистецтва (практикум) / О. І. Когут. – Тернопіль : Астон, 2005. – 295 с.
6. Абрамович С. Д. Риторика (загальна та судова) / [Абрамович С. Д., Молдован В. В., Чикарькова М. Ю.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 415 с.
7. Львов М. Р. Риторика / М. Р. Львов. – М. : Издательский центр "Academia", 1995. – 252 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Kolotilova N. A. Rytoryka [Eloquence] / N. A. Kolotilova. – K. : Tsentr navchal'noi literatury, 2007. – 230 s.
2. Vandyshch V. M. Rytoryka [Eloquence] / V. M. Vandyshch. – K. : Kondor, 2003. – 262 s.
3. Mats'ko L. I. Rytoryka [Eloquence] / L. I. Mats'ko, O. M. Mats'ko. – K. : Vyshcha shkola, 2003. – 311 s.
4. Chybisova N. G. Rytoryka [Eloquence] / N. G. Chybisova, O. I. Tarasova. – K. : Tsentr navchal'noi literatury, 2003. – 230 s.
5. Kogut O. I. Osnovy orators'kogo mystetstva [Fundamentals of Eloquent Speech (Laboratory Manual)] : [prakytkum] / O. I. Kogut. – Ternopil' : Aston, 2005. – 295 S.
6. Abramovich S. D. Rytoryka (Zagal'na ta sudova) [Eloquence (General and Judicial)] / [Abramovich S. D., Moldovan V. V., Chykariova M. Yu.]. – K. : Yurinkom Inter, 2002. – 415 s.
7. L'vov M. R. Rytoryka [Eloquence] / M. R. L'vov. – M. : Izdatel'skii tsentr "Akademii", 1995. – 252 s.

Матеріал надійшов до редакції 16.01. 2013 р.

Тофтул М. Г. Про риторику и ее значение.

В статье подвергаются конструктивной критике определения риторики как красноречия, речевой коммуникации или ораторского искусства, искусства владения словом, искусства убеждать словом, искусства красиво говорить, искусства украшения речи как одного из видов социально-политической деятельности.

Предлагается определение риторики, которое, по мнению автора, является более совершенным, чем существующие. Обосновывается ложность или неточность некоторых утверждений о значении риторики.

Toftul M. G. On the Eloquence and its Meaning.

This article constructively criticizes the definitions of rhetoric as the eloquence, speech communication or oratory, skill of being a master of word, skill to convince by means of words, art of speech, art to beautify the speech as one of the aspects of the social political professional activity. The author's definition of rhetoric, which to his opinion is more absolute than others existed definitions, is proposed. The falsity and inexactitude of some affirmations concerning the meaning of the rhetoric is considered.